संस्कृत

व्याकरण १६७५

क्रं.नं. २१

व्या ८६

सारस्वत मूळ (जुडांग)

वैद्यक

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(१)

Joint Project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(२)

॥श्रीगणेशांबिकाभ्यां नमः॥ प्रणम्य परमात्मानं बालधी
वृद्धिसिद्धये॥ सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तरां॥१॥
इंद्रादयोपि यस्यांतं न ययुः शब्दवारिधेः॥ प्रक्रियां तस्य
कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथं॥२॥ तत्र तावत्संज्ञा संव्य
वहाराय संगृह्यते॥ अइउऋऌ समानाः॥३॥ अनेन
प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यंते॥ तेषां सभा
॥१॥ नसंज्ञा च विधीयते। नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंध ॥१॥

(2A)

...केनैवास्तिवर्णनैसाम्यादिद्वर्णानां ॥ एक द्विबहुत्वेचतन्नीकृतविकृतु
येति विवक्षितत्वात् ॥ विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियं चप्ते॥१॥८२
मात् ॥ लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये सममात्रत्वाच्च ।
ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुत
भेदाः परस्परं सवर्णा एव ॥ लोकाच्छेषस्य सि
द्धिरिति वक्ष्यति ॥ ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा
उउनेचा ऋमात्रक॥ नन्याः ॥ एकमात्रो ह्रस्वः ॥ द्विमात्रो दीर्घः ॥ त्रिमात्रः प्लु
तः ॥ एषामन्यप्यप्रदात्तादिभेदाः ॥ उच्चैरुपलभ्यमानः सं ति
उदात्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समवृत्त्या स्वरितः ॥ एस्वेउर्ध्वे ३
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसो वदेत् ॥ त्रिमात्रां तु शिखी ब्रूयान्नकुलश्चार्धमात्रकं ॥१॥

(3)

संध्यक्षराणि॥ एषां ह्रस्वा न संति॥ उभये स्वराः॥ अका
रादयः पंच चकार एकारादयः उभये स्वरा उच्यंते॥ अ
वर्णो नामिनः॥ अवर्णवर्जो॥ स्वरा नामिन उच्यंते॥ अ
नुक्रांतास्तावत्स्वराः॥ प्रत्याहारजिघृक्षया व्यंजना
न्यनुक्रमति॥ हयवरल॥ ञणनङम॥ झढधघभ॥ जडद
गब॥ खफछठथ॥ चटतकप॥ शषस॥ अर्धंतान्पाः॥ प्र
॥२॥ त्याहारं जिघृक्षता आद्यंतान्पामेनेव वर्णान्ग्राह्या॥ आ ॥२॥
दिवर्णेनांत्येन गृह्यमाणा मध्यमाः प्रत्याहाराः॥ तथाहि॥

(3A)

अकारोणकारेणगृह्यमाणोअणप्रत्याहारः।सच॥अइ
उऋऌ।एऐओऔ।हयवरल।ञमङणन।झभ।घढधष।ज
डदगब।इत्येतावत्संख्याकःसंपद्यते।चटतकपइतिच
पप्रत्याहारः।जडदगबइतिजबप्रत्याहारः।झढधघभइ
तिझभप्रत्याहारः।एवंयत्रयत्रयेनयेनप्रत्याहारेणग्र
हणंसस्तत्रतत्रग्राह्यः॥संख्यानियमस्तुनास्ति।दश
व्यंजनानि।हकारादयःसकारांतावर्णाःहसाव्यंजनानि।
स्वरहीनंव्यंजनं।तेषुअकारसुखोच्चारणार्थत्वादिसं

(५) ज्ञकः। कार्यमियेत् प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायो
१५ च्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो त्ववति। यस्य संज्ञा तस्य लो
पः। वर्णादर्शनं लोपः। वर्णविरोधे लोपश्च। मित्र
वदागमः। शत्रुवदादेशः। स्वरानंतरिता हसाः
संयोगाः। कचटतपवर्गाः। अ ए ओ नामिनो गुणः।
नामिनः स्थानेका अ ए र् अल् एते गुणसंज्ञकाः। आरै
॥श्री॥ औ वृद्धिः। आ आर् आल् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञकाः। अंत्यस्वरा ॥श्री॥
दिष्टिः। अंत्यो यः स्वरास्तदादि वर्णाष्टिसंज्ञकः॥ अं
त्यत्रो

(५A)

त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासंज्ञ
कः ॥ असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः । विसर्गानुस्वारसं
योगपरो दीर्घश्च गुरुः । मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो
ऽनुनासिकः । द्विबिंदुर्विसर्गः । शिरोबिंदुरनुस्वारः ॥
इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ छ ॥ अधुना संधिरभिधी
यते । इयं स्वरे । इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे । दधि
आनय इति स्थिते । दध्य् आनय इति तावद्भवति । द
से ईसः । स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्वि

अग्रे रेफमद्ध्यातिपश्चाडुफश्च्यउर्द्धता।

(5) र्नेवति। इति धकारस्य द्वित्वं। ऊर्बजबाः। ऊर्सा नां ऊर्बप
र्दे रेडकस्मवंति।। इति द्विर्धकारस्य दकारः।। स्वरस्य
त्वाद्यपूर्ववर्गेषण सवर्णस्येति वचनात्।। यथा सीरध्वव
वक्तव्यं।। स्वरहीनं परेण संयोज्यं। दध्यानय।। गौरी अ
त्र। अर्ह इति विशेषण। न रेफस्य द्वित्वं। किंतु। राघपोद्धिः।
स्य रहस्वाइफात्परो यपोह्रितेर्वाति स्वरे परे। जजहं बि
।।४।। कान्पायेन रेफस्याद्धगमनं। पाषाण पंडिकान्यायेन रे ।।४।।
गमने१ फस्याद्धो।। गौरर्थत्र स्वर इत्यनुवर्त्तते।। एवमन्यत्रापि यत्र न स्तत्रा
द्वरैः कार्यासिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रांतरास्यद्दांतराद्दनुवर्त्तिशतिव।।

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(5A)

यण न । यस्तु नया । अस्मा ॥ त्रिर्ज्यते ॥७॥ उवं ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे
परे ॥ मधु अत्र ॥ मध्वत्र ॥ ऋरं ॥ ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे ॥ पितृ अ
र्थः ॥ पित्रर्थः ॥८॥ लृलं ॥ लृवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे ॥ लृ अनुबंधः ॥ ल
नुबंधः ॥ एअय् ॥ एकारो अय् भवति स्वरे परे ॥ ने अनं नयनं ॥९॥
ओ अव् ॥ ओकारो अव् भवति स्वरे परे ॥ लो अति ॥ लवति ॥ गवादेरव
र्णे ॥ गमो द्वा एव रूढः ॥ गो अग्रं ॥ गवाग्रं ॥ गो इंद्र ॥ गवेंद्र ॥ गो अजिनं
॥ गवाजिनं ॥ प्रउढः ॥ प्रौढः ॥ गवाग्रं गवेंद्र गवाग्रं गवाजिनं ॥
स्वैरम् अक्षौहिणी प्रौढा एते गवादयः ॥१॥ अ विस्वर व्यकारः
यथा परिमाणो गोसूति गच्छति ॥१०॥ ऐ आय् ॥ ऐकार आय् भवति

(८) न वति स्वरे परे॥ नैअकः नायकः॥४॥ अआवू। अकारो आवू न

वति स्वरे परे। तौ इह। ता विह॥ च्यो वो पदा वा पदान्ते॥ पदान्ते स्थि

तानाम यादी नां यकार वकारयो र्लोपः स्याद्वा नवति॥ ते आ

गताः त आगता॥ तयागता॥ पटो इह॥ पट इह॥ पट विह॥ लो

पात् पुनर्न संधिः॥ छंदसि न भवति॥ हे सखे इति॥ हे सख इति॥

हे सखयिति॥ एदोतोतः॥ पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्या

कारस्य लोपो भवति॥ ते अत्र॥ तेऽत्र॥ पटो अत्र॥ पटोऽत्र॥६॥

॥५॥ सवर्णे दीर्घः सह॥ सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति॥ अ

त्र आगत्र॥ अत्रागत्र॥ दधि इह॥ दधीह॥ मधु उदकं॥ मधूदकं॥

a joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(6A)

अदीर्घाद्दीर्घतां यातीनास्ती दीर्घस्य दीर्घता ॥ एवं दीर्घपरं दृष्ट्वा
परलोपो विधीयते ॥१॥ सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवा
न्नभवेत् ॥ परेण पूर्वबाधो वा प्रायसो दृश्यतामिह ॥ २ ॥ अइ
ए । अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति ॥ तव इदं तवेदं ॥ हलादे
रीषा हौटे लौ पोव क्रुवः ॥ क्वचित्केवलोपी अंत्यस्वरस्यसी
ओ भवति ॥ हल ईषा ॥ हलीषा ॥ लांगल ईषा ॥ लांगलीषा ॥
मनस् ईषा ॥ मनीषा ॥ अध ॐ ॥ अधों ॥ ३ ॥ उ ओ ॥ अवर्णे
र्ण उवर्णे परे सह ओ भवति ॥ गंगा उदकं गंगोदकं ॥ ४ ॥ ऋ
अर् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति ॥ तव ऋद्धिः ॥ तवर्द्धिः ॥

Joint project of the Rajwade Samshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

=परिअंक॥वध्य कः॥पद्धदं
॥३॥

सं१

=र्णऋव१ ऋ विद्दारु॥ ऋवि ऋवर्णे परे सह आरू भवति॥ सरार्णं॥ ऋणार्णं॥ शी उ ऋल्ये या.
त ऋतः शीतार्त्तः॥ ऋअल्॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह अल् भवति॥ सावर्ण्य
तव ऋकारः॥ तवल्कारः॥ ऋलोः सावर्ण्यं क्वचित् वा वक्तव्यं॥ होतृ क्वचित्त्वा
(३) लृकारः होतृकारः॥ ए ऐ ऐ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे वा परे सह ऐ वक्तव्यं॥
कारो भवति॥ तव एषा॥ तवैषा॥ तव ऐश्वर्यं॥ तवैश्वर्यं॥ ओ॥
ओ औ औ॥ अवर्ण ओकारे औकारे वा परे सह औकारो भवति॥
तव ओदनं॥ तवौदनं॥ तव औन्नत्यं तवौन्नत्यं॥ ओष्ठोत्वोर्वा॥
अवर्ण ओष्ठोत्वोः परयोः समासे वा ओ भवति॥ बिंब ओष्ठः॥ बिं
॥६॥ बिंबोष्ठः॥ बिंबौष्ठः॥ स्थूल ओतुः॥ स्थूलोतुः॥ स्थूलौतुः॥

(१४)

इतिस्वरसंधिः॥७॥अथप्रकृतिभावउच्यते॥नामी॥अह
सोऽत्र मी श ह्रस्व संधिं न प्राप्नोति॥ अमीआदित्याः॥४॥
येद्वित्वे॥ईचऊवएच ये॥ईकारांतऊकारांतएकारांतश्च अ
क्षो द्वित्वे वर्त्तमानः संधिं न प्राप्नोति॥ मीएीवाद्विवर्ज॥ अ
ग्नीअत्र॥पटूअत्र मालेअत्र॥मणीइवा मणीव॥रोदसि
इव॥रोदसीव॥दंपतीइव॥दंपतीव॥जंपतीइव॥जंपतीव॥
जायापतीइव॥जायापतीव॥ॐनिपातः॥आकारश्चउका
रश्चनिपातएकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति॥आएवंमन्यसे॥नो
नत्रस्थातवी॥उउत्तिष्ठ॥८॥प्लुतः॥प्लुतः संधिंनप्राप्नोति॥

देवदत्ता३एहि ॥४॥ दूराद्दाह्वाने टेः प्लुतः ॥ दूराद्दाह्वाने गानेरो
दने विचारे च टेः प्लुतो भवति ॥४॥ इति प्रकृतिभावः ॥५॥ अ
(४) थ व्यंजनकार्यमुच्यते ॥ चपा अबे जबाः ॥ पदांते वर्त्तमा
नाश्चपा अबपरे जबा भवंति ॥ षट् अत्र षड्त्र ॥ वाक् यथा ॥
वाग्यथा ॥४॥ अमे अमा वा ॥ पदांते वर्त्तमानाश्चपा अमे पर
अमा वा भवंति ॥ वाक् मात्रं वाङ्मात्रं ॥ वाग्मात्रं ॥ षट् मम ॥
॥७॥ षण्मम ॥ षड्मम ॥४॥ चपाद्धः शः ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य धो
वा भवति ॥ वाक् हरः ॥ वाग्घरः ॥ वाग्हरः ॥४॥ होऽन्त्याः ॥ ॥७॥
चपादुत्तरस्य हकारस्य ऊष्मा वा भवंति ॥ यद्धर्गंगा चापस्त

रस्य पंच
शुन्नाः प्रा
पत्ताकेन
कर्मः कवि
ष्यति॥१

हृग्रगः॥ श्चंद्वयाम्नवरि॥ तत् हविः॥ तद्धविः॥ तद्द्वविः॥ वाक् ह
रिः॥ वाग्घरिः॥ वाग्हरिः॥ ॐ ॥ स्तोः श्चुनाः श्चुः॥ स्तोः सकारस्य
तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकार चवर्गौ यथा
संख्यं भवतः॥ योगो नाम उभयथा संबंधः॥ कस् चरति॥ क
श्चरति॥ कस् शूरः॥ कश्शूरः॥ तत् चित्रं॥ तच्चित्रं॥ तत् शा
स्त्रं॥ तच्छास्त्रं॥ ॐ ॥ न शात्॥ शकारात् उत्तरस्य तवर्गस्य श्चु
त्वं न भवति॥ विश्नः॥ विश्नः॥ प्रश्नः॥ प्रश्नः॥ ॐ ॥ ष्टुना ष्टुः॥
स्तोः षकारटवर्गयोगे ष्टुः भवति॥ कस् षष्ठः॥ कष्षष्ठः॥ कस्
टीकते॥ कष्टीकते॥ तत् टीकते॥ तट्टीकते॥ ॐ ॥ तोर्लि सः त
तकारांतः से॥ कोते सांत शब्दः सकारो भवति सकारे परे॥ तत् सविता॥ तस्सवि
ता॥

(8A)

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai project

ककारांतः से॥ ककारांतश्शाद्धः सै खकारो भवति सकाररेफपरे॥ निखवक्र खरवा॥ निखवरक्र खवा॥ १॥

नकारांतः से॥ नकारांतःशाद्धस्य सकारे रेफपरे सकारो भवति॥ तत्रस चितुः॥ तत्स्स चित्रुः॥ १॥

वर्गस्य लकारपरे लकारो भवति॥ तल्लुनाति तद्धुनाति॥ न
वा न्लनाति॥ नवाधुनाति॥ अंतस्थादिपरे भेदाः॥ रेफवर्जि
ताय वल्लाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र सानुना
सिक एव नकारस्य लकारो भवति॥ ७॥ नाषि॥ षकारपरे त
वर्गस्य ष्टुत्वं न भवति॥ भवान् षष्ठः॥ टोरे त्यात्॥ पंदा तेवृत्तेमा
नाहवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति॥ षट् नरः॥ षड्नराः॥
षण्नराः॥ षदसिदंति॥ ८॥ नः सकुछतै॥ नांतस्य पदस्य छ
ते परे वा सगागमो भवति॥ टित् किं ता बाधंत यावंत्कृत्वो॥ ॥ ण॥
ककारो कीत कार्याधिः अकार उच्चारणार्थः॥ शान् चित्रं॥॥

॥ ण॥

(९)

"Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

ग तागमश्चास्तद गुणि न्तास्त दग्रणेनत्याहुरंते ॥ टाजस्तङुत्यत्रपदांत ॥ त्वात स जन त्रिसूत्रा पदांत त्व ॥

राङ्ंश्छिंत्रं ॥ भवान् तनोति ॥ भवांस्तनोति ॥ शे च गवा ॥ नां
तस्य पदस्य शे परे वा च गागमो भवति ॥ भवान्श्शूरः ॥ भ
वाञ्छूरः ॥ भवाञ्श्छूरः ॥ भवाञ्छूर ॥ ४ ॥ ङ्णनो ह्रस्वाद्विः स्व
रे ॥ ङ कारणकारनकाराङ्ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवंति ॥ स्वरे प
(9A) रे ॥ प्रत्यङ्ङिदं ॥ प्रत्यङिदं ॥ सुगण्ण्णिह ॥ सुगणिह ॥ राजन्न्निह ॥
राजन्निह ॥ ५ ॥ छः ॥ ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥ से स्वरवे
पाऽस्या नां ऊस्या नां [illegible] खे से परे च पाना वंति ॥ तवच्छत्रां ॥ त
कवितर वच्छत्रं ॥ दीर्घादपि विकल्पं ॥ लेच्छः ॥ लेछः ॥ ह्रीच्छः ॥ ह्रीछः ॥
मो नुस्वारः ॥ मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे पदांते च ॥

स — यवलपरे यवला वा ॥ अनुस्वारस्य यवलपरे यवलो वा भवंति ॥ संयंता ॥ संय्यँता ॥ संय्यँतो ॥ स्व

तम्पहूति ॥ तंहसति ॥ पद्मं वृप्या ॥ पदं वृप्या ॥ ॥ नश्चापदांते झसे ॥ नकार — व त्सरः ॥

स्य मकारस्य वा पदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति ॥ झ — स व्व त्स रः ॥ ६ ॥

सेपरे ॥ यशांन्सि ॥ यूशांसि ॥ पयान्सि ॥ पयांसि ॥ ७ य

(10) मायपेऽस्य ॥ अनुस्वारस्य यमा भवंति ॥ यपेपरे ॥ अस्यय

पस्य सवर्णः ॥ तंकरोति ॥ तङ्करोति ॥ तंतनोति तन्तनोति ॥

तंञानाति ॥ तञ्ज्ञानाति ॥ संयंता ॥ संय्यंता ॥ वर्गांतावेपर

रूपं स्यात् ॥ ८ छंदसि अनुस्वारस्य ँकारमापद्यते शेषस

॥ र्षिट हरेफेषु परतः ॥ हंसः ॥ हँसः ॥ अचिषत् ॥ वयंसोमः ॥ व ॥ र्घ ॥

ँ सोमः ॥ त्वं सोमः ॥ त्वँ सोमः ॥ इति व्यंजनसंधिः ॥ ॥

=मस्वरे ॥ अनुस्वारस्य मत्वं भवति ॥ स्वरे परे ॥ तमाम्नु ॥ तमाम्नु ॥ ३ ॥

अथ विसर्गसंधिर्निरूप्यते॥ विसर्जनीयस्य सः॥ विसर्जनीयस्यस
कारो भवति खसे परे॥ कः तनोति कस्तनोति॥ शर्षसे वा॥ विसर्ज
चा३ नीयस्य सकारो भवति शर्षसे परे॥ कः शेते॥ कश्शेते॥ कः षंडः॥
कष्षंडः॥ कः साधुः॥ कस्साधुः॥ कुप्वोः ᳲकᳲपौ वा॥ विसर्जनीय
स्य कवर्गपवर्गसंबंधिनि खसे परे ᳲकᳲपौ वा भवतः॥ कपा
(10A) वुच्चारणार्थौ॥ कः करोति॥ कᳲकरोति॥ कः पचति कᳲपचति॥ कः पठति
कᳲपठति॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च॥
वाचस्पतिः॥ बृहस्पतिः॥ तस्करः॥ हरिश्चंद्रः॥ काशिराजः॥ का
रस्करः॥ भास्करः॥ वाचस्पत्यादयः॥ संज्ञाशब्दा निपातास्सा
धवः॥ ४७॥ अकोशेध रात्रिषु॥ अको विसर्जनीयस्य पदां
तस्य हरणे नानुत्पत्तं। तत्सर्वं निपातनात्सिद्धं॥२०

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com